

УДК 811.161.2'373.2

М. А. Курушина
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

СЕМАНТИЧНІ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ОНОМАСТИКОНІ

Стаття присвячена дослідженню семантичних опозицій в українському ономастиконі. Висвітлено основні підходи до вивчення власних назв у сучасному мовознавстві, уточнено поняття «семантичної опозиції» щодо ономастикону. Відзначено, що семантична опозиція є однією з основних природних властивостей пропоріальних одиниць і виявляється в різних класах онімної лексики, відбиваючи різні протиставлення.

Ключові слова: онім, семантична опозиція, номінація.

Статья посвящена исследованию семантических оппозиций в украинском ономастиконе. Обозначены основные подходы к изучению имен собственных в современном языкознании, конкретизировано понятие «семантической оппозиции» применительно к ономастикону. Указано, что семантическая оппозиция является одной из основных особенностей пропоріальных единиц и проявляется в разных классах онимной лексики, отображая различные противопоставления.

Ключевые слова: оним, семантическая оппозиция, номинация.

The paper investigates semantic oppositions in the Ukrainian onomasticon. Main approaches to the study of proper names in modern linguistics are outlined, the notion of «semantic opposition» is specified with regard to onomasticon. Semantic opposition is described as one of the main peculiarities of proper names and shows indifferent classes of onim lexis by reflecting various oppositions.

Keywords: onim, semantic opposition, nomination.

Nomina propria є результатом осмислення людиною себе в світі, відокремленням від «чужого», «іншого», визначенням власної позиції в просторі й часі реальному та уявному. Опозиція власної і загальної назви в широкому розумінні відбиває протиставлення власного «Я» «іншому», «не-Я», «чужому», такому, «що знаходиться поза межами». І хоч практика вживання онімів показує, що межа переходу *nomina propria* у *nomina appellativa* і навпаки досить хитка, проте сукупність ознак, за якими виділяється з ряду подібних той чи інший денотат, становлять початкову семантику власної назви, принциповим завданням якої є саме виокремлення.

Подвійна природа власної назви, рухливість сфери ономастичного номінування, на яку свого часу вказував В. Топоров, передбачає два результати: максимальний вияв властивості «бути власною назвою» або ж «вживання» цієї властивості й апелювання оніма. «Виявляючи лише слабку властивість бути власною назвою, оніми не стільки розрізняють об'єкти, скільки об'єднують їх (порівняйте спільне ім'я в тотема, племені і навіть окремих його представників там, де не існує заборони на таке спільне іменування елементів божественної та людської сфер, або у пращурів і нащадків, батька й сина, або у братів)» [12, с. 508].

Зазначена особливість розрізнявати, розмежовувати та водночас об'єднувати, власне, і стає визначальною для реалізації низки опозицій, зокрема «свій–чужий», «добрий–поганий», «чоловічий–жіночий», «світлий–темний», «верх–низ», «мокрый–сухий» тощо. Очевидно, що сам факт появи в мові онімів слід убачати не тільки й навіть не стільки в соціальних та інших процесах (збільшення населення, диференціація членів людської спільноти тощо), а саме в усвідомленні меж «Я», осмислення різних «Я», «Я-іншого» та под. Причому, крім антропонімікону, до аналізу доцільно долучати й інші класи онімів, зокрема топоніми як давні іменування, бо організація топонімікону того чи іншого народу фіксує періоди в усвідомленні й окресленні певних меж «ми» у просторі й часі, способи визначення цього «ми». Цікавим узв'язку з цим бачиться підхід

Б. Малиновського, за яким усі елементи, що становлять культуру архаїчного племені (а це і власні назви), виникають як відповідь на певне запитання, продиктоване природою культури [7].

© Курушина М. А., 2013

Отже, сама ономастична номінація не є порожнім знаком, беззмістовним фактом, а органічно вписується в природу людської сутності.

Власні назви як один із найдавніших шарів лексики вивчали з різних позицій, починаючи ще з античних часів. Коло питань, що висвітлюється в роботах з ономастики, доволі широке: етимологічний, семантичний, фонологічний, словотвірний і морфемний та ін. аналіз онімів, соціальні функції назв, вивчення синтагматичних зв'язків, лексикографічний опис тощо. У ХХ ст. і на сьогодні власні назви цікавлять учених іще й як компоненти комунікативного акту, складова мовної картини світу.

На нашу думку, поза увагою мовознавців залишається комплексний аналіз семантичних опозицій українського ономастикону, хоча таке дослідження значно би розширило уявлення про опозиційні відношення між лексичними одиницями в цілому, а також сприяло би уточненню поняття «опозиція», вивченню системних можливостей мови, опису мовної картини світу. З огляду на це вважаємо нашу розвідку **актуальною**. **Метою роботи** є уточнення поняття «семантична опозиція» щодо ономастикону, окреслення її загальної характеристика основних семантичних протиставлень у межах пропорційної лексики; як **завдання** визначаємо побіжний аналіз підходів до визначення семантичної опозиції в лінгвістиці, фрагментарний опис власних назв, у яких реалізуються такі опозиції.

Як правило, у мовознавстві опозицію розуміють як протиставлення (Ф. де Соссюр, М. Трубецької, Л. Новіков та ін.), тому, очевидно, і вивчення опозицій у багатьох аспектах представниками різних наукових напрямів зумовлено універсальністю категорії протиставлення. Оформлення уявлень про мову як систему відношень (а відношень, у свою чергу, як протиставлень) належить Ф. де Соссюру [11]. Автором учення про опозицію (що значною мірою спирається на матеріали досліджень де Соссюра) є М. Трубецької [13]. За цим ученням протиставлення передбачає не тільки ознаки, за якими відрізняються один від одного члени опозиції, але й ознаки, які є спільними для обох членів опозиції. Такі ознаки можна вважати «основою для зіставлення». «Дві речі, у яких немає основи для зіставлення, або ті, які не мають жодної спільної ознаки (наприклад, чорнильниця та воля), ніяк не можуть бути протиставлені одна одній» [13, с. 36–37].

Цікавим видається той факт, що, формулюючи принципи опозицій для фонологічної системи, сам М. Трубецької ілюструє одне з вихідних положень на матеріалі більш широкому. Мабуть, це і стало поштовхом для застосування теорії опозиції не тільки в фонології, а й в інших розділах мовознавства [див.: 5; 15; 9; 1]. Слід зазначити, що «семантичні протиставлення лексичних одиниць можливі і на рівні денотації (предметно-логічного аспекту значення, зорієнтованого на відбиття об'єктивної дійсності), і на рівні конотації (суб'єктивного аспекта лексичного значення)» [6].

Найпоказовішими в плані відбиття опозицій є топоніми. Оскільки початково головною природною функцією топонімів була адресна, тобто така, що містила відомості про сам об'єкт і про його зв'язки з іншими об'єктами, то система протиставлень часто базується на відношеннях типу «верхній – нижній», «ближній – дальній», «старий – новий», «малий – великий» «мокрый – сухий». Досліджуючи типи гідронімів, І. Муромцев зазначає: «Неабияке місце серед гідронімів басейну, що співвідносні з фізико-географічними ознаками території, посідають назви вод і потоків, що характеризуються їхніми розмірами – довжиною, шириною, глибиною, формами та особливостями прирічкового рельєфу, вказівкою на місцезположення «...». Причому цю велику кількість назв створює зовсім незначна група лексем, переважно апелює на та похідних від них гідронімічних утворень» [8, с. 48].

Безперечно, названі особливості стосуються не тільки гідронімів, а й топонімів загалом. Серед таких протиставлених одиниць можна назвати: Дальній Калитвінець – Ближній Калитвінець, Верхня Двурічна – Нижня Двурічна, Большие Береки – Малые Береки, Стара Жадова – Нова Жадова, Велика Буда – Мала Буда, Мокра Плотва – Суха Плотва (також порівняйте у Брестській

області топонім Мокрани [3, с. 155]), тричленні градаційні відношення бачимо в найменуваннях Лиманець – Лиман – Великий Лиман тощо. Також доволі поширеним явищем є пари з неповнотою компонентів Бурлук – Великий Бурлук, Покровка – Нова Покровка (показовим у цьому відношенні є й матеріал з інших мов, наприклад, назву Малые Автюки у Гомельській області місцеве населення пояснює так: «Манголы нападали. Было одно село, и люди ўтыкали аттуда. Меньшая часть пабѣгла на одну сторону балота, бѣольшая – на другую. Назвали – Малые Аўтѣки (ўтѣки, ўтека́ты) и бальшыє. А щас Аўтюки» [цитуюмо за 3, с.159].

Протиставлення може базуватися на фізичних властивостях об'єкта: Солоний Єрок, Солоне, Солоний і Пресне або назви, що характеризують денотат за кольоровим забарвленням: Біла, Крейдянка із так званним прихованим протиставленням. У такому разі відношення між топонімами наближаються до контрарних логічних відношень. Розвиток, зміну властивостей у межах одного об'єкта, перетворення їх на протилежні відбиває, наприклад, поява численних річкових назв на -к (а) з виразним значенням здрібнілості, зменшеності, на які вказує І. Муромцев: Луганка (замість колишньої Лугань), Краснянка (замість Красна), Харківка (замість Харкова, Харків) тощо [8, с. 17].

Опозиція «свій – чужий» у власних назвах може реалізовуватися через етнімічний компонент, наприклад, протиставлені пари: Руські Тишки – Черкаські Тишки, Руська Лозова – Черкаська Лозова, Руський Бишкинь – Черкаський Бишкинь (у поданих назвах «Руський» тотожний «російському», «Черкаський» виступає як етнічна назва українців у XVII–XVIII ст.) [8, с. 84]. У джерелах з топоніміки зафіксовані й одиничні іменування, що виражають опозиційні відношення, хоча й не мають на сьогодні (територіально близької) пари: Українка, Западне тощо.

Лінгвістично опозиція «свій – чужий» може бути також і максимально жорсткою, що виявляється в образі «чужого» як ворожого. Тоді «чужого» й усе, що з ним пов'язане, сприймають як виразника антинорми, такого, що суперечить прийнятим правилам, законам. Ця антинорма може виражатися в різних сферах буття людини: від тілесних практик (звідси в багатьох народів ставлення до представників інших етносів, як до «нечистих» саме тілесно – про це, наприклад, пише О. Архипова в роботі «Что общего между чукчей и чебурашкой? Эюд по «фольклористической ономастике» [2]), до релігійних вірувань («невірний» як представник «чужої» релігії, не-своїх вірувань).

О. Белова, досліджуючи етнічні стереотипи з даними мови і народної культури слов'ян, відзначає: «Фольклорно-міфологічне трактування образу «чужого» динамічно розвивається між двома полюсами – відштовхування (кожний представник іноетнічної групи сприймається як істота небезпечна та майже потойбічна) і толерантності (долучення «чужих» до сфери традиційної обрядності, магічних та релігійних практик), сполучаючи на перший погляд протилежні й несумісні характеристики. Однак саме в цій полярності полягає унікальність усього комплексу уявлень про «чужих», що відбиває і етноконфесійну полеміку, і громадянське протистояння, і культурний взаємовплив, і «міфологію сусідства» [4].

Отже, зауважуємо, що для архаїчних вірувань характерним є також протиставлення світу живих і мертвих як «свого» і «чужого». Глибшого тлумачення у зв'язку з цим набуває відома назва «Дике поле». Ставши «своєрідним топонімом» [8, с. 29], ця «Європейська Татарія» фіксувала не тільки суто соціальні перетворення на територіях слов'янства, а й виразно демонструвала негативну оцінку «чужого». Компонент «Дике», помножений на документальні свідчення про події того періоду, виразно свідчить про це і сьогодні, та підсилює оцінне значення ще й лексема «поле». Такий вибір зумовлений її культурним значенням, адже «поле» в міфології і фольклорі – «локус, наділений ознакою безкінечності, безмежності, і тому трактується як культурна периферія, межа «свого» і «чужого» світів. «...» Поле – це межа, що розділяє «свою» і «чужу» землю» [10, с. 134].

Подолання межі «свій» – «чужий» за допомогою мовних формул описується в обрядах побратання, за одним із яких брататися можна було не тільки з людиною, а й представниками інших світів. Сам обряд братання є способом переходу до розряду «своїх». Мова відіграє тут неабияку роль, адже те, що назване, є осмисленим. Так, за деякими віруваннями захиститися від вовка можна було символічно побратавшись з ним, при цьому вимовляючи такі фрази: «Побратиме, уклони ми се с пута! (Побратим, уйди с моего пути!)» (сербське), також у сербському

прислів'ї «И вук ако се братими, неће учинити зло (Даже волк, если с ним побрататься, не причинит зла)» [10, с. 81]. У давньому слов'янському ономастиконі неодноразово зафіксовані назви типу Вовк, Ведмідь, Лис та подібні, що мали профілактичну функцію.

Однією з важливих особливостей опозитивних відношень в ономастиконі є можливість існування не тільки експліцитної, а й прихованої одиниці в протиставленні. Такий імпліцитний компонент може тільки мислитися, причому лише на початковому етапі функціонування власної назви, надалі ж його потенційне існування ніби стирається. Магічність, символічність і процесу номінування, і самого імені зафіксовані в багатьох архаїчних формах: віруваннях, звичаях, обрядах. Згадаймо для прикладу називання іменами типу Ненаш, Некраш у язичницькій традиції з профілактичною метою, християнські звичаї в іменуванні новонароджених дітей, під час хрещення, тобто долучення до «своїх», функційні особливості імен у замовляннях, ворожіннях, весільних, поховальних, календарних обрядах тощо. Докладніше про це див. у роботах, наприклад, таких учених: М. Морошкін, І. Пачич, С. Роспанд, Л. Худаш, М. Демчук, Л. Гумецька, І. Железняк, В. Чичагов, Н. Бражникова, О. Юдін та ін. Попри наявність лише назви Ненаш (та подібних) і реальну відсутність можливої семантичної опозиції, вважаємо цілком імовірним припускати, що таке протиставлення мислилося (просто доцільним з огляду на захисну чи профілактичну функцію був тільки один член пари).

Приховану опозицію можна спостерігати й у таких топонімах, як Московка, Половські, Ляхівка, Жидова, Татарська, Болгар, Циганів та ін., що походять від назв етносів, адже виникнення подібного типу найменувань свідчить про прагнення виокремити з-поміж інших топооб'єкт, що якимось чином «причетний» до «чужого» світу.

Природна розрізнявальна функція онімів зумовлює широкий асортимент семантичних опозицій, лише частину з яких з огляду на обмежений обсяг роботи нам вдалося продемонструвати. Отже, можемо відзначити, що власні назви за своїми лексико-семантичними, словотвірними, морфологічними й іншими суто мовними властивостями мають потенційно вписуватися в систему семантичних опозицій; значною мірою цьому сприяють і їхні функційні (комунікативні, прагматичні, когнітивні тощо) особливості.

Сучасні підходи до вивчення природи онімів передбачають системний аналіз, що дозволяє комплексно інтерпретувати різноманітні шари як апелювальної, так і пропріальної лексики, долучаючи до вивчення все більші масиви фактичного матеріалу й заповнюючи таким чином лакуни. Часто поодинокі локальні явища, що важко пояснити, знаходять своєрідне «підкріплення» саме під час зіставлення з іншими групами (і навіть не тільки в межах однієї мови), у системному описі.

Найрізноманітніші протиставлення за різними категоріями, що демонструють оніми («верхній – «нижній»; «високий» – «низький»; «широкий» – «вузький»; «повноводний» – «сухий»; «солоний» – «прісний»; «красивий» – «потворний», «здоровий» – «хворий»; «свій» – «чужий» та інші), не суперечать таким протиставленням у лексиці загальній, тому загалом можуть оцінюватися саме як системне явище.

Слід, однак, зазначити, що власні назви як найдавніший шар лексики, що найкраще зберігає архаїчні особливості, відбивають універсальні опозиції у своєрідний спосіб: як із матеріально вираженими компонентами пари (рідше тріади тощо), так і з прихованими, імпліцитними складовими, що лише мисляться (або були наявні, та втратилися з часом). Власне, така особливість і має становити значний інтерес для дослідників, адже саме так можна проникнути в саму суть, природу імені.

Перспективним у подальшому вивченні семантичних опозицій у сфері власних назв бачиться залучення і зіставлення матеріалів різних шарів онімів, відмінних за місцем і часом виникнення, способами побутування. Неабияке значення відіграють також дані діалектології, історії мови, фольклористики, літературної ономастики, а також суміжних із лінгвістикою наук.

Література

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М. ; Л., 1964. – 340 с.

2. Архипова А. »Что общего между чукчей и чебурашкой? Этнод по фольклористической ономастике / А. Архипова // Тексты докладов круглого стола «Русские глазами русских» / Ин-т мировой культуры МГУ. 07.12.2006. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://imk.msu.ru/Publications/Vortrags/rt06russ_arkhipova_chukca.doc
3. Белова О. В. Названия сел Полесья и топонимические нарративы / О. В. Белова // Вопросы ономастики. – 2005. – № 2. – С. 151–164.
4. Белова О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование) : автореф. дисс. на соискание степени докт. филол. наук : спец. 10.02.03 «Славянские языки» [Электрон. ресурс] / О. В. Белова. – М., 2006. – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/folklore/belova10.htm>
5. Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий (Отношения оппозиции и неопозитивного различия) / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1981. – № 6. – С. 17–28.
6. Глазкова И. В. Семантические оппозиции в публицистике на рубеже XX – XXI веков : автореф. дисс. на соискание степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» [Электрон. ресурс] / И. В. Глазкова. – Калуга, 2004. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/semanticheskie-oppozitsii-v-publitsistike-na-rubezhe-xx-xxi-vekov#ixzz2iVhtaofa>
7. Малиновский Б. Динамика культуры / Б. Малиновский [пер. с англ.] – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 959 с.
8. Муромцев І. Вибрані праці / І. Муромцев. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2009. – 312 с.
9. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания. Гносеологические аспекты / В. З. Панфилов. – М., 1977. – 288 с.
10. Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5-ти тт. / под общ. ред. Н. Толстого. – Т. 4. – М., 2009. – 656 с.
11. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. [пер. с франц. С. В. Чистяковой; под общ. ред. М. Э. Руг]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 432 с.
12. Топоров В. Н. Имена / В. Н. Топоров // Мифы народов мира : Энциклопедия. М., 1980. –Т. 2. – С. 508–510.
13. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой / [пер. с нем. А. А. Холодовича; ред. С. Д. Кацнельсона; послесл. А. А. Реформатского]. 2-е изд. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 352 с.
14. Трубецкой Н. С. Мы и другие / Н. С. Трубецкой // Евразийский временник. – Берлин, 1925. – книга IV. – С. 66–81.
15. Krizkova Н. Привативные оппозиции и некоторые проблемы анализа многочленных категорий (На материале категории лица в русском языке) / Н. Krizkova // Travaux linguistiques de Prague, Prague. – Т. I. – 1964. – S. 203–213.